

کوشش و مشورت و بیشتر رحمت
ز جسر بر رخ حور پوری کتابت

مستی لاهوتی و ناسوتی، سلطان
محمد، دیوان حافظ سام میرزا،
۹۳۳ هـ.ق

بررسی تطبیقی نقوش سنتی با طبیعت

محمد تقی آشوری * علی مرادی **

چکیده

طراحی نقوش سنتی ایرانی، دارای ارزش‌هایی است که علیرغم توجه بسیاری از هنرمندان و هنردوستان، هنوز جای بررسی بسیار دارد. زیرا که تمام هنرمندان و پژوهشگران بر این باورند که این نقوش از طبیعت الهام گرفته شده، ولی شیوه استحاله آن هنوز مورد بررسی قرار نگرفته است. دیدگاه طراح نقوش سنتی نسبت به مسائل مختلفی که مضمون آثارش را تشکیل می‌دهد، نگرشی آرمانی بوده که زائیده‌ی فکر و باورهای هنرمند، بنا به الهامات، احساسات و اشتیاق‌اش می‌باشد. لیکن هنرمند طراح نقوش سنتی سعی دارد که مخاطب خود را از طریق دگرگونی طبیعت زیبا، به زیبایی ازلی و مطلق رهنمون سازد، این همان سلوکی است که خود نیز پیموده است.

نوشتار پیش روی سعی دارد که با نگاهی دوباره به نقوش سنتی و نیز طراحی عناصری چون: برگ‌ها، غنچه‌ها، گل‌های سه‌پر، چهارپر و پنج‌پر و ...، گل‌های پروانه‌ای، شاه‌عباسی، اناری، برگ‌مویی، شکوفه‌ها، آن‌ها را از نظر ویژگی‌های تصویری و نیز وجود تشابه این نقوش با برخی از گل‌ها و غنچه‌ها به چگونگی تطبیق آن با طبیعت مورد مطالعه و بررسی قرار دهد، این پژوهش از لحاظ ماهیت توصیفی، تحلیلی بوده و ضرورت انجام چنین تحقیقی می‌تواند هنرمندان و طراحان نقوش را به شناخت دقیق‌تری نسبت به دیدگاه طراحان گذشته و شیوه تغییرات این فرم‌ها آشنا سازد.

واژگان کلیدی

طرح، طراحی نقوش سنتی، طبیعت، تجرید، نقوش گیاهی

Email : Ashouri@Art.Ac.ir

* استادیار، عضو هیات علمی دانشگاه هنرتهران و مدیر گروه دکترا

Email:Mahmod-Alimoradi@yahoo.com

** عضو هیئت علمی دانشگاه شهرکرد

مقدمه

آزاد هنرمند، اثر او را به سوی حقیقت گرایي و جمال مطلق رهنمون می سازد.

هر پدیده اجتماعی و یا هر مسئله ای که به آن توجه شود، زمینه رشد و شکوفایی آن مستعدتر شده و در نتیجه راه برای پیشرفت آن باز است.

البته هیچ گاه نمی توان به طور حتم مطمئن بود که آن پدیده، راه خود را پیدا خواهد کرد. علتش هم این است که آن پدیده باید براساس پیش زمینه هایی بر ستون های استواری بنا شود. هنر طراحی نقوش سنتی، نیز از این قاعده مستثنی نیست و نظیر تمامی پدیده های تاریخی مراحل رشد و شکوفایی خود را در بستر تاریخی خود به جلو می برد.

با توجه به این که هنرمند ایرانی ذهنی گرا و از عینی سازی به دور است. این امر باعث خلاقیت بیش از حد در هنرمند می شود. در بررسی احوال تاریخی هنر ایران به این واقعیت پی می بریم که این توجه، در زمان حکومت صفوی بیشتر بوده و شاهان صفوی سعی بر ارج و قرب گذاشتن به هنرمندان آن دوران داشته اند. همچنین هنرمند سعی در پیروی از سنت گذشته را داشته و این خود موجب رشد و تعالی هنرمند و شکوفایی استعدادهای بالقوه وی در این دوران شده است.

طراحی نقوش سنتی دارای ارزش هایی است که علیرغم توجه غرب به آن در قرون اخیر هنوز کشف و مورد استفاده قرار نگرفته است. دیدگاه طراح نقوش سنتی نسبت به مسائل مختلفی که مضمون آثارش را تشکیل می داده، نگرشی آرمانی و فوق طبیعت است. می توان آثار طراحان نقوش سنتی را زائیده ی فکر و باورهای هنرمند تلقی کرد.

اصل مهم دیگر در نظام زیباشناختی نقوش سنتی ایرانی، اصل ارتباط درونی شکل ها (Form) در متن است.

شکل هایی چون درختان، پرندگان، حیوانات، گلدان ها و حتی خط نوشته ها و ... عامل اساسی این پیوند با نقوش را تشکیل می دهد.

در نقاشی های ایرانی تزئینات از ویژگی های خاصی برخوردارند، بدین معنی که تمامی اثر سرشار از تزئینات است. این تزئینات در ابنیه، زمین، لباس، زیرانداز، چادرها، ظروف، زین اسب ها و ... دیده می شود.

با مطالعه و بررسی دقیق بر آثار نقاشان ایرانی در گذشته، می توان چنین استنباط کرد که همان نقاشان، طراحان نقوش سنتی نیز بوده اند که همان

انسان از کهن ترین روزگاران تا کنون بر این باور بوده و هست که طبیعت بهترین آموزگار و همچنین بهترین الگو برای هنرمندان است و در آثار هنری تمام اقوام و ملل نیز، طبیعت بیش از هر چیز آشکار شده، و این آشکار شدن هرگز در دو نقطه از جهان همانند نیست. طبیعت بخشی از فضای بی نهایت گسترده شده می باشد.

همچنین طبیعت، بخشی از فضا، در موقعیت جغرافیایی، آب و هوایی و در ارتباط با ادراک هنرمند از فضا است که می تواند زیر اندیشه ها و تأثیرات آیینی و راز دیگران در فضای ذهن هنرمند و «درون او» استحاله شده و تغییر کند و منظره ظهور این استحاله بر گستره تصویر است (آیت الهی، ۱۳۸۴، ۶).

هنرمند ایرانی می کوشد تا در طبیعت سازی تمام عناصر ترکیب کننده اثر را، از خردترین تا بزرگترین آن ها، با یک ارزش زیبایی شناسانه نشان دهد. زیرا برای او «زیبایی» که صفتی از صفات خداوند، و «زیبا» که نامی از نام های نیکوی اوست بیش از هر چیز اهمیت دارد. طبیعت در نظر گاه هنرمند ایرانی سرشار از آیات و نشانه های خداوندی است. همین غایت هنرمند ایرانی است که در منظر او، اثر هنری باید «زیبا» باشد.

هنرمندان طراح ایرانی، بر پایه سنت های تصویری پیش از اسلام به نظام زیبا شناختی منسجمی دست یافتند که اصول و قواعد خاص خود را داشت. مهم ترین اصل در این نظام، اصل فضا سازی معنوی برای تجسم عالم مثالی است که می توان آن را «فضای چند ساحتی» نامید (آیت الهی، ۱۳۸۴، ۷).

هر هنرمندی در هر برهه ای از زمان، به هنگام اجرای اثر هنری، این اندیشه را دارد که خالص ترین و پاکترین اثرش در حال ظهور است. اما این خلق فارغ از چگونگی فرآیند اندیشه، ایدئولوژی، حس و روحیه هنرمند در زمان خلق اثر نمی باشد. طراح ایرانی در گذشته، یا خود، صوفی و عارف بود و یا زمینه فکری اش، از طریق سلسله مراتب وجود به عوالم سه گانه معقول، محسوس و مثالی معتقد بوده است. آنان عالم معقول را جایگاه روح و عالم محسوس را جایگاه ماده می دانستند، عالم مثال میان دو عالم معقول و محسوس قرار دارد، واقعیت مادی ندارد و همین برخورد متفکرانه و

تصویر ۲- ظرف گلی (خمره مانند) با خطوط مارپیچ و حلزونی، احتمالاً هزاره اول قبل از میلاد

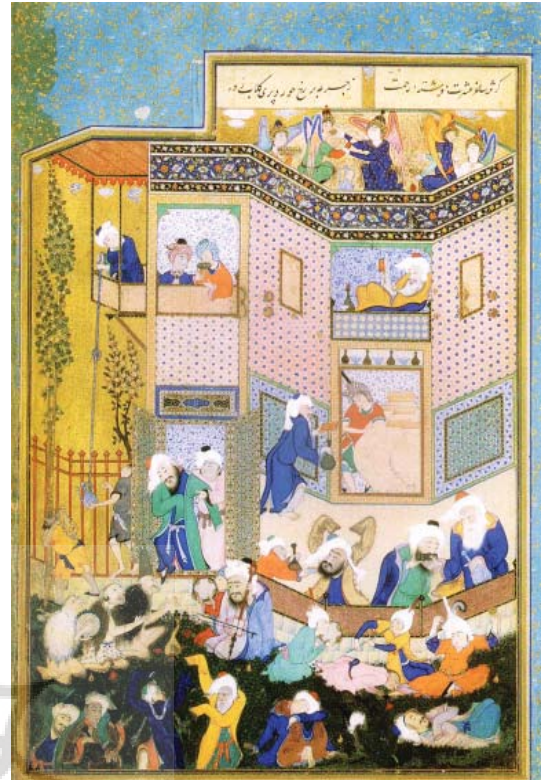
زیباتر کردن دستمایه های آفریده ی خود از عناصر گوناگونی بهره جسته، که در گنجینه طبیعت موجود است. خطوط ساده و منحنی که به صورت گردش های مارپیچ و حلزونی بر روی سطوح گسترده می گردند که به جهت سادگی در فرم، بسیار ابتدایی و به یقین در گروه اولین آرایه هایی بودند که بشر برای زیباتر ساختن سطوح مختلف از آن بهره جست.

این شکل ها که محصول گردش های مارپیچ و انعطاف های بیرونی و درونی خطوط بودند، به سرعت توانستند به عنوان یکی از نقشمایه های اصلی و پرمایه در انواع آثار هنری جلوه گری نمایند.

از سطوح کاشی و دیواره های بناها تا جداره های بیرونی و درونی ظروف (نیک بین، ۱۳۸۳). این گونه خطوط مارپیچ حلزونی شکل که با انواع گوناگون گل و برگ تزئین می شود با عنوان ختایی نامیده شد. طبق بررسی های به عمل آمده، شاخه های ختایی با گذشت زمان و با افزودن مایه های ذوق دست بشری به فرم های جدید و متنوع تری به نام اسلیمی تبدیل شد و به یقین پس از شاخه های نسبتاً ساده ختایی، از پرکارترین نقوش سنتی ایرانی محسوب می شود.

ختایی

وجه تسمیه ختایی به درستی آشکار نیست، می توان گفت که کلمه ختایی منسوب به «ختا» یعنی

تصویر ۱- مستی لاهوتی و ناسوتی، سلطان محمد، ۱۵۲۵ م

ویژگی ها را در آثار خود به کار گرفته اند. به عنوان نمونه در ذیل به چند مورد اشاره می گردد:

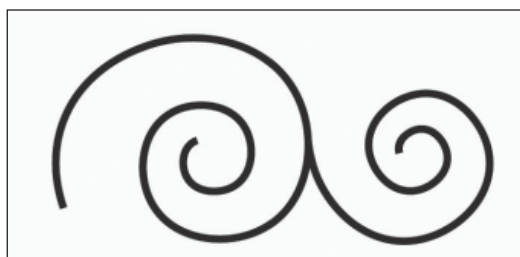
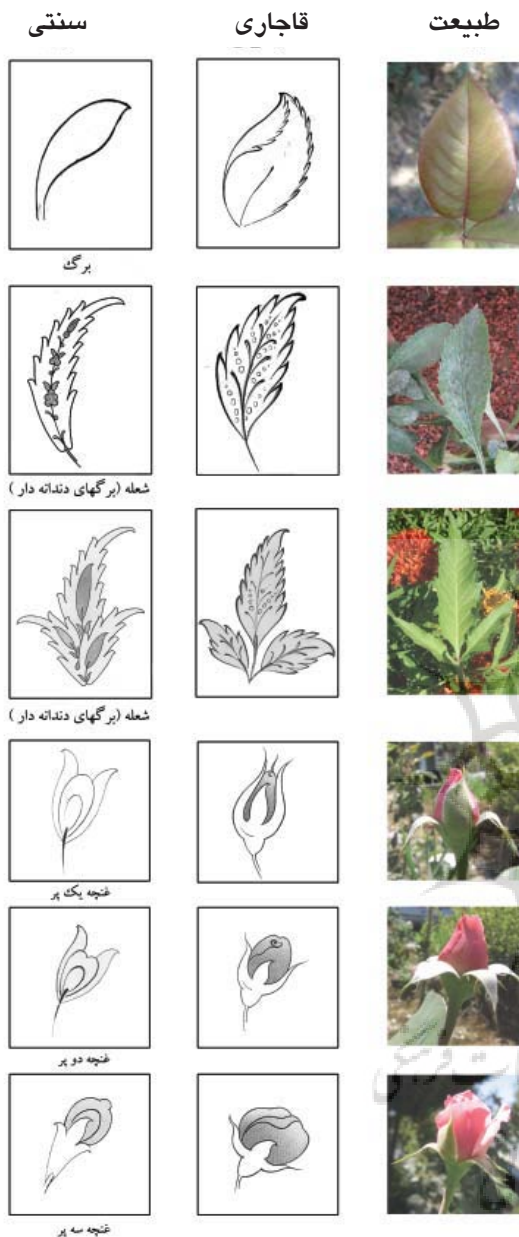
- ۱- عمق نمایی در آثار نگاره ها
- ۲- ارزش نهادن به تمامی شکل ها به یک اندازه
- ۳- نگرستن به موضوع اثر از چند جهت
- ۴- وجود تزئینات «نقوش سنتی» در آثار (بناها، پوشش ها، زیر اندازها)

آن چه مسلم است این که طراح نقوش سنتی به دلیل اعتقادات مذهبی و دیدگاه عارفانه و معنوی، سعی بر آن داشته، تا با الهام از طبیعت (گیاهان) نقوش بسیار زیبا و هنرمندانه ای که فوق طبیعت است را خلق نماید.

در این مقوله تلاش شده تا جزئیات نقوش ختایی و چگونگی الهامات از طبیعت را به صورت توصیفی و تحلیلی مورد بررسی قرار گیرد.

نقوش سنتی

آدمی همیشه بر این باور بوده که طبیعت می تواند مهم ترین، شریف ترین و با ارزش ترین معلم و الگو برای هنرمند باشد. هنرمند برای

تصویر ۲-شاخه های حلزونی

شهری که در ادبیات فارسی غالباً مترادف با ختن به «حسن خیزی» معرفی شده است. عده ای از طراحان فرش معتقدند ختایی یعنی ادامه خط که در این صورت کلمه مزبور بایستی با «طا» نوشته شود.

عده دیگری هم «خطایی» می نویسند و اعتقاد دارند، خطایی یعنی خطوطی ناشی از سهو و خطا در خورکژی. (اقدسیه، ۱۳۶۷، ۸۶) در هر حال آن چه که مسلم است به مجموعه برگ ها، غنچه ها و گل ها از قبیل سه پر، چهار پر، پنج پر و ... گل های پروانه ای، گل های اناری، شاه عباسی، فرفره ای، برگ مو، شعله، شکوفه ها که روی شاخه قرار بگیرند، ختایی نامند.

در نقوش ختایی شاخه ها دارای پیچ و خم موزون هستند که در بسیاری از آثار هنری جلوه گری می کنند شاخه ها یا بندها در نقوش ختایی به دو صورت می باشد:

۱- شاخه های حلزونی:

شاخه هایی هستند که به شکل حلزون شباهت دارند و به صورت قرینه معکوس و منظم رویش را تداعی می کنند.

۲- شاخه های افشان:

شاخه هایی هستند که از همان رویش حلزونی پیروی می کند ولی با حرکتی آزادتر.

ساختار اصلی نقوش ختایی در تمام هنرهای صناعی یکسان است، این نقوش در هر گرایش صنایع دستی شیوه خود را دارد. برای مثال می توان به طراحی نقوش کاشی هفت رنگ با طراحی نقوش کاشی معرق اشاره نمود. در کاشی

تصویر ۴-شاخه های افشان

تصویر ۵-شکل برگ ها و غنچه ها و نقوش سنتی - عکس ها از نگارنده .

هفت رنگ طراحی نقوش پرکارتر است ولی در معرق کاشی، این طرح ها بسیار خلاصه می شود. به هر صورت هنر طراحی نقوش سنتی، از هندسه ای ویژه با طراحی آزاد بر مبنای چیرگی قدرت قلم طراح بهره می جوید.

بندهای ختایی با تمام سادگی خود توانست مصدر یکی دیگر از اشکال و نقشمایه های اصلی کهن این مرز و بوم (اسلیمی) باشد.

می گوید: مفهوم اسلیمی را به آن دسته از سامانه های شکلی که هنر خاور نزدیک زائیده آن بوده، محدود می شود به بیانی دقیق تر، او به آن دسته از شکل های نام «اسلیمی» نهاد که سامان اصلی شکل یابی آنها شکل های دو شاخه ای است که با طبیعتی خمیده و نرم، به عنوان معمول ترین عنصر و ویژگی بیانی هنراسلامی و تنها در همین فرهنگ به شمار می آیند (کونل، ۱۳۶۴، ۹).

اسلیمی در اثر چرخش خود به جهات مختلف چپ و راست تقسیم شده است، این طرح ها علاوه بر استواری بر پایه هندسی و ریاضی بر اساس ژرف نگری در رموز طبیعت نیز تکیه دارند. چنان چه حرکات منحنی های اسلیمی که ناشی از شکل گل و بنه، ساقه و برگ گیاهان است، فصل رویش را تداعی می کند.

حرکت موزون اشکال اسلیمی با حرکات مارپیچ خود، نگاه بیننده را در سطح از نقطه شروع اسلیمی به نقطه دیگری که انتهای آن باشد متوجه می سازد (اسکندر پورخرمی، ۱۳۸۳، ۸۴، ۸۳).

هنرمندان نقش اسلیمی را به زیباترین حالت در تزئیناتی چون کاشی کاری، ابنیه ها، چوب، کتاب

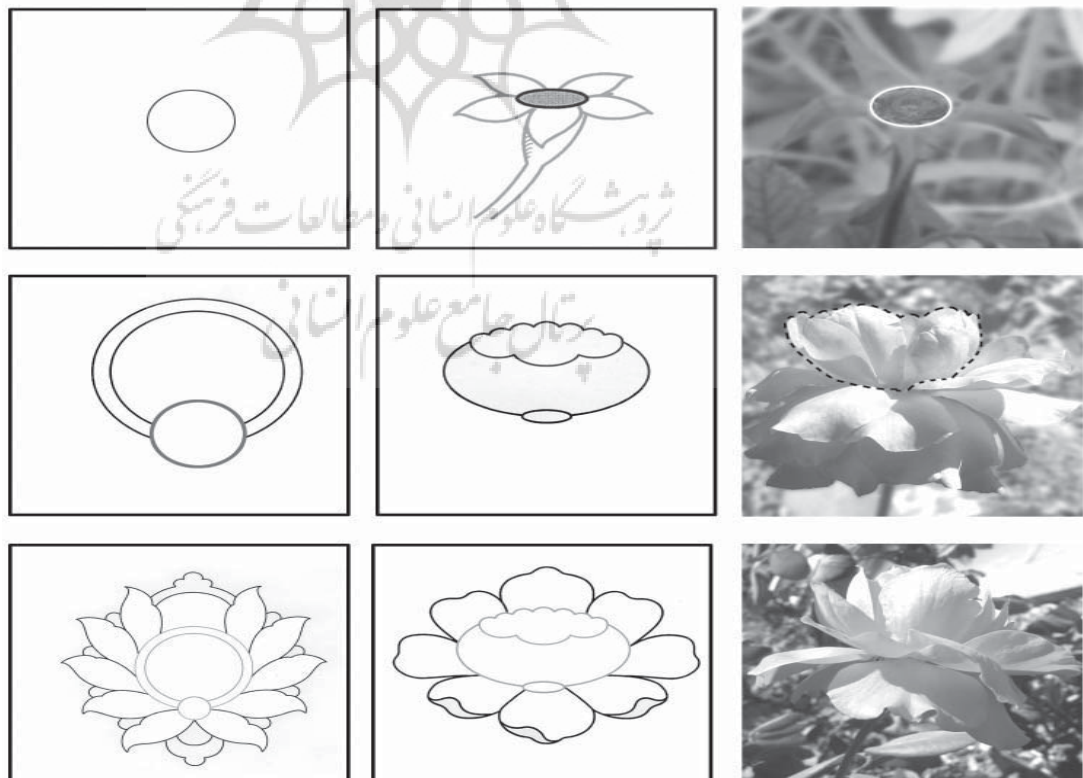
تصویر ۶- شکل گل هشت پر و نقش سنتی آن

اسلیمی

احتمال دارد که کلمه اسلیمی از اسلیم به معنای جوانه باشد و شاید هم این لغت مصغر اسلامی باشد. غریبان خاور شناس به اسلیمی آرابسک «Arabesque» می گویند. این نقوش نوعی تزیین سطح یا زمینه در هنرهای کاربردی و نگارگری است که تجرید یافته ی شکل درختان خرما، انار و به ویژه درخت تاک می باشد.

نقوش این گیاهان تحت قوه ابتکار و تخیل هنرمند در طی قرون تغییر شکل داده و به اشکال انتزاعی مبدل شده اند (اسکندر پورخرمی، ۱۳۸۴، ۸۳، ۸۲).

در مورد اسلیمی، نظریه و تعاریف مختلفی شده است «آلویس ریگل» (Alois- Rigel)

تصویر ۷- شکل برگ و غنچه و نقوش سنتی

خویش سبک جدیدی در طراحی نقوش سنتی پدید آورد که امروزه به این گونه نقوش طرح های قاجاری گفته می شود.

لازم به ذکر است که متاسفانه مدرسان و هنرمندان در تدریس و تدوین کتب مختلف هنری این نمونه از طرح ها «گل های قاجاری» را به اشتباه گل فرنگ اشاره می کنند. چرا که گل فرنگ کاملاً عینی سازی و واقع گرایانه است. ولی گل های قاجاری نزدیک به طبیعت اما هنوز وابسته به انتزاع (سنت) می باشد.

در این مکتوبه با بررسی شکل نقوش سنتی (برگ، غنچه، گل های سه پر، چهار پر، پنج پر، گل های پروانه ای، برگ مو و شکوفه) در طبیعت و با کنار هم قراردادن طرح ها و چگونگی دگرگونی آن ها، کاملاً آشکار شده، سهولت آموزش و فراگیری برای هنرجو را ممکن می سازد.

گل ها در طبیعت جدا از ریشه، ساقه و برگ، از قسمت هایی چون، کاسبرگ، مادگی، پرچم و گل برگ ها تشکیل شده که گل برگ ها از دو شکل

گل شاه عباسی

تصویر ۸- شکل گل آفتاب گردان و نقوش سنتی

آرایی، تذهیب، طراحی فرش و... استفاده نموده اند. اسلیمی انواع مختلفی دارد. اسلیمی ساده، اسلیمی گل دار، اسلیمی بنایی، اسلیمی دهن اژدری، اسلیمی پیچک دار و ...

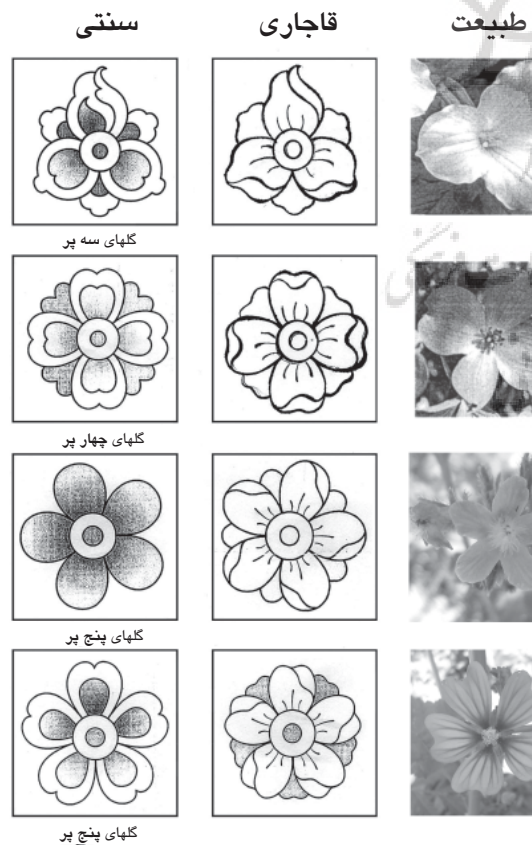
بررسی تطبیقی نقوش سنتی با طبیعت

چنانچه اشاره شد، نقوش سنتی دارای دو عنصر اسلیمی و ختایی می باشد.

طراح نقوش سنتی به دلیل نگاه مذهبی و عقاید دینی خود از عینی سازی واقع گرایانه فاصله گرفته و می کوشید تا با الهام از طبیعت و رای جهان مادی، طراحی کرده و به آن ها دیدگاه معنوی بخشد او با چند قطعه ابر انتزاع شده، لابه لای شاخه ها، نقوش را از زمین جدا نموده و به آسمان پیوند دهد تا مخاطب خود را به جهانی دیگر و بهشتی زیبا رهنمون سازد.

این نقوش همواره تا شروع سلسله قاجار به همین شکل طراحی می شد. اما طراحان قاجاری بر آن شدند تا بتوانند تحولی در این نقوش بدهند. پس طراح کوشید تا به طبیعت نزدیک تر شود و از آن حالت کاملاً انتزاع شده ی گل ها، فاصله گرفته و نگاه جدیدی به طبیعت داشته باشد.

طراح نقوش قاجاری توانست با پیروی از شیوه ی طراحان گذشته خود نگاه جدید به طبیعت

گل های سه پر

گل های چهار پر

گل های پنج پر

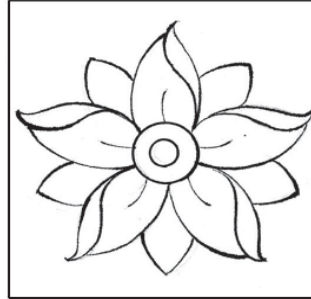
گل های پنج پر

تصویر ۹- شکل گل های چند پر و نقوش سنتی

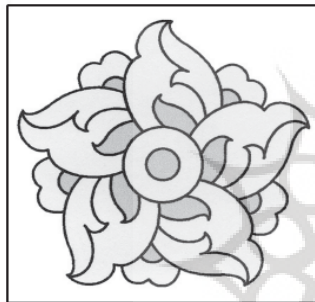
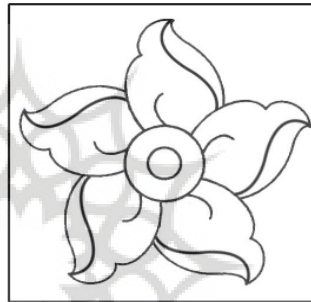
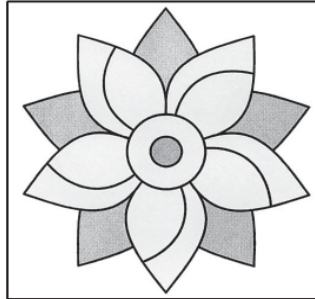
طبیعت

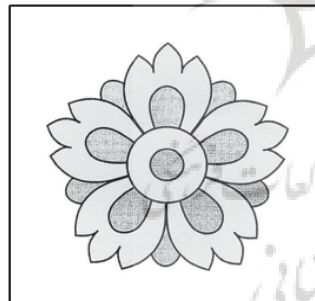
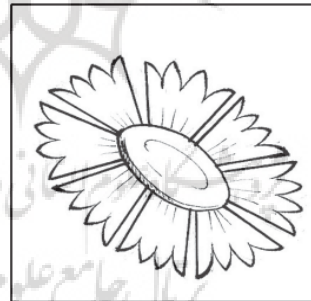
قاجاری

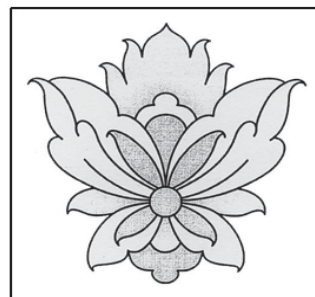
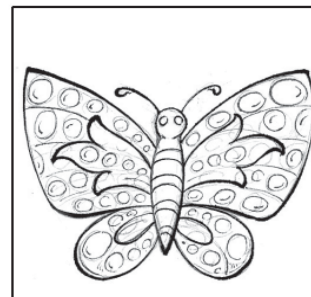
سنتی

گل فرفره ای

گل رعنا

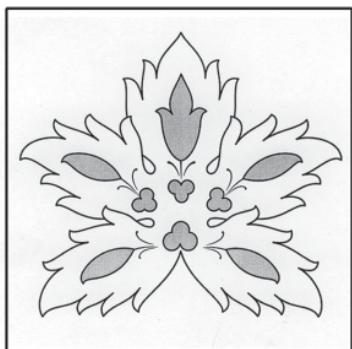

گل پروانه ای

تصویر ۱۰ - شکل گل های چند پر و نقوش سنتی

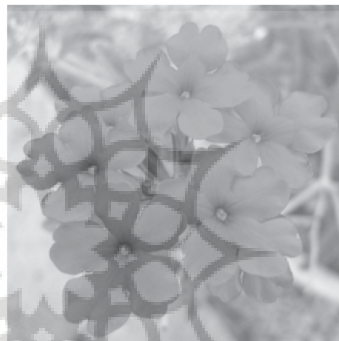
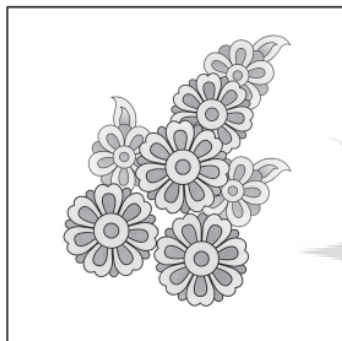
سنتی

طبیعی

برگ تاک

شکوفه

تصویر ۱۱- شکل برگ مو، شکوفه و نقوش سنتی آن ها

کوتاه و پهن مانند گل رز و ... باریک و بلند مانند آفتاب
گردان و ... تبعیت می کند.
از هماهنگی آن ها با گل هایی چون ، اناری ، شاه
عباسی و ... بهره برده اند.
در بین فرم گل های دگرگون یافته گل های شاه
عباسی و اناری از ساختار ویژه و کاملاً خاصی
برخوردارند.
شنبی وقت گل بودم اندر چمن
گل و شمع بودند شب یار من
شنیدم که پروانه با بلبل
طراحان سنتی همانند شعرا و نگارگران همواره از
شکل گل و پروانه در آثار خود استفاده کرده و
که می کرد از عشق گل غلغلی
« سعدی »

نتیجه

طراحی نقوش سنتی ایران ریشه هایی عمیق در فرهنگ و نوع تفکر دینی و اعتقادی مردم این سرزمین دارد ، و نمودی بارز از جهان بینی و ایدئولوژی متفکرانه ایشان است که با تعمق در ابعاد مختلف آن می توان از طرفی جنبه های زیبایی شناختی و از سویی دیگر ویژگی ها و زیربنا های آن برشمرد . این نقوش در ترکیبی هماهنگ و قانون مند شده

و دارای روحی هنرمندانه ، هدفدار و بی نظیر می باشد که در ذیل به اهم آن ها اشاره می شود :

- ۱- هنر ایرانی ذهنی گراست و نقوش سنتی نیز به دور از عینی سازی ، با استفاده از زیبایی های برگرفته از طبیعت ، به ویژه گیاهان جلوه گری می نماید .
- ۲- در دوران حکومت صفویان در ایران و نیز به رسمیت شناخته شدن مذهب تشیع در این دوره ، هنرمندان مجال آن را یافتند تا با اتکاء به احکام اسلام و همچنین آزادی ها و پشتوانه های مالی و سیاسی جدید ، نقوش سنتی ایران را به کمال برسانند .
- ۳- هنرمندان مسلمان بر اساس اندوخته های تصویری پیش از اسلام و همچنین با توجه به احکام دین مبین اسلام دست به به ابداء نقوشی منسجم و بر پایه ی اصول و قواعد فکری جدید زدند که این نقوش مبین حقیقت گرایی و جمال مطلق می باشند .
- ۴- روح تزئین در هنر های سنتی ایران با تکامل نقوش، تحولی عظیم و شگرف یافته و با استفاده از نقشمایه های گیاهی و حیوانی ، ابنیه ، البسه ، لوازم زندگی را مزین نمودند .
- ۵- خصوصیات بارز نگارگری ایران ، نظیر اتحاد اجزاء ، عدم عمق نمایی ، زوایای خاص و نماد ها و ... در طراحی نقوش سنتی جلوه ای تمثیلی می یابد .
- ۶- اسلیمی ، ختایی و گره چینی در عرصه های مختلف هنر سنتی ایران از تزئینات معماری تا صنایع مستظرفه کاربرد یافتند ، به گونه ای که در هر یک از این هنرها کلیت نقوش یکسان ، اما در جزئیات فن اجرا می باشند .
- ۷- گل ها ، برگ ها ، ساقه ها و ریز نقش های گیاهی ، مهم ترین منابع الهام طراحان نقوش سنتی از طبیعت به شمار می رود .

منابع و ماخذ

آیت اللهی ، حبیب ، طبیعت در هنر مشرق زمین ، مجله کتاب ماه هنر ، شماره ۸۴-۸۳ ، مرداد و شهریور ۱۳۸۳ .

نیک بین ، حسین ، باغ ایرانی ، انتشارات یساولی ، ۱۳۸۳ .

اقدسیه ، هادی ، اسلیمی و ختایی گل های شاه عباسی ، نگرشی بر سوابق تاریخی سه نگاره تزئینی ، انتشارات یساولی ، ۱۳۶۷ .

کونل ، ارنست ، اسلیمی و ختایی گل های شاه عباسی ، نگرشی بر سوابق تاریخی سه نگاره تزئینی ، انتشارات یساولی ، ۱۳۶۷ .

اسکندرپور خرمی ، پرویز ، مجله کتاب ماه هنر ، ۱۳۸۴ .

گرابر ، اولگ ، مروری بر نگارگری ایرانی ، ترجمه ، وحدتی دانشمند ، مهرداد ، انتشارات فرهنگستان هنر ، ۱۳۸۳ .